

A Stylistic Analysis of the Masculine and Feminine Forms of Nouns in Lexically Similar Verses and Explanation of Their Implicit Meanings

Ahmad Omidvar¹ , Masoud Eghbali² , Zahra Hosseinzad³

1. Assistant Prof, Arabic Language and Literature, University of Holy Quran Sciences and Education, Qom, Iran.
(corresponding author) omidvar@quran.ac.ir

2. Assistant Prof, Department of Quran Interpretation and Sciences, University of Holy Quran Sciences and Education,
Qom, Iran. eghbali@quran.ac.ir

3. Master of Quran and Hadith Sciences, University of Holy Quran Sciences and Education, Qom, Iran.
hosseinzad.r@gmail.com

Research Article

Detailed Abstract:

Research Objective: This research aims to carefully examine and stylistically analyze the differences between the “masculine and feminine” grammatical gender of nouns within the lexically similar verses of the Holy Qur’an. Explaining and elaborating the lexical differences in this category of verses, as well as their intended purposeful meanings are considered prominent topics in Qur’anic Sciences. Many Qur’anic exegeses have overlooked the rhetorical and literary aspects of these alterations, though some authoritative Quranic commentaries and specialized sources have addressed this issue. The primary objective of this study is to answer questions regarding the reasons and modalities of these differences, as well as to clarify their underlying wisdom. Ultimately, this research seeks to provide a deeper understanding of the nature of these variations as one of the manifestations of the linguistic miracle of the Qur’an.

Research Methodology: The present study is descriptive-analytical in nature, focusing solely on the differences in the “masculine and feminine” grammatical gender of nouns within lexically similar verses. The analysis and evaluation of these differences are conducted using various methods, including the study of the contextual flow of verses, the examination of the semantic and content-related relationships between consecutive verses, and the utilization of the “Quran to Quran” method to extract implicit meanings and enhance the understanding of the audience. The adoption of an analysis-oriented approach in this research has facilitated the examination of both the rhetorical elegance and linguistic structure of the Qur’an alongside the lexical variations.

Research Findings: The results of the study indicate that the Lexically Similar Verses, in terms of the differences in “masculine and feminine” grammatical gender include eight prominent instances of noun differences. These instances, which appear to be expressed

Received: 2022-10-20 | Received in revised form: 2022-12-27 | Accepted: 2023-02-07 | Published online: 2025-04-22

◆ How to cite: Omidvar, A. , eghbali, M. and hosein zad, Z. (2025). A Stylistic Analysis of the Masculine and Feminine Forms of Nouns in Lexically Similar Verses and Explanation of Their Implicit Meanings. *Stylistics Studies of the Holy Quran*, 9(16), 30-57. doi: 10.22034/sshq.2025.178790

©2025. Article type: Research Article Published by: Department of Qur’anic Exegesis and Sciences

in various words, actually possess a purposeful linguistic structure and convey a message. The analysis and examination of these cases demonstrate that such differences are employed for specific rhetorical goals, including brevity, elaboration, emphasis, expressing individuality, and creating verbal and semantic harmony in the Qur'an. For instance, in some verses, the use of either the feminine or masculine noun not only serves to elevate the meaning of the text but also aligns the concepts with the context and overall structure of the Surah. All of these instances reflect the unparalleled linguistic richness and inner coherence of the Qur'an.

Additionally, the semantic relationship between similar verses within a Surah can offer a new and more comprehensive interpretation of the Qur'anic verses. The use of combined methods for analyzing Lexically Similar Verses revealed further insights into the wisdom behind these differences. For instance, some instances of differences in the "masculine and feminine" grammatical gender of nouns are linked to the overall meaning of the verse and the general structure of the Surah. This connection makes it possible to understand the coherence and content harmony of the Qur'an, showcasing an example of its linguistic miracle.

Conclusion: The stylistic analysis of the linguistic differences in the Qur'an reveals that these changes are intentionally and meaningfully embedded within the Qur'an, each serving to convey deep rhetorical and semantic messages. In particular, the differences between the "masculine and feminine" forms of nouns represent a prominent aspect of the Qur'an that does not create contradictions, but rather has been carefully and subtly incorporated to enhance the understanding of Qur'anic concepts for the reader. This study confirms that these differences do not lead to complexity or ambiguity; instead, they contribute to a deeper understanding of Qur'anic concepts and strengthen the rhetorical messages of the Qur'an. By considering the context of the verses and analyzing the intertextual relationships between them, one can achieve a clearer and more accurate understanding of the linguistic phenomena within the Qur'an. These insights indicate that paying attention to the linguistic details in the Qur'an, such as the distinction between masculine and feminine nouns, can uncover the complexities and wisdom hidden within the Qur'an. These differences should be viewed as part of the linguistic miracle of the Qur'an, where understanding its linguistic subtleties can offer a deeper insight into its teachings and clarify all of its aspects.

Keywords: Holy Qur'an, Lexically Similar Verses, Stylistics, Masculine, Feminine, Lexical Differences, Rhetoric

بررسی سبک شناختی تذکیر و تأنیث اسم‌ها در آیات متشابه لفظی و تبیین معانی ضمنی آن

احمد امیدوار^۱ (ID)، مسعود اقبالی^۲ (ID)، زهرا حسین زاد^۳

۱. استادیار، زبان و ادبیات عربی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. (نویسنده مسئول) omidvar@quran.ac.ir

۲. استادیار، گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران eghbali@quran.ac.ir

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. hosseinzad.r@gmail.com

پژوهشی

چکیده

تبیین اختلاف واژگانی در آیات متشابه قرآن کریم و مفاهیم هدفمند آن، از جمله مباحث علوم قرآنی است که بسیاری از تفاسیر از بیان نکات ادبی چنین تغییراتی غافل مانده‌اند، اما در برخی از تفاسیر و کتب معتبر حوزه قرآنی بدان اشاره شده است. تحلیل و بررسی صحیح واژگانی این دسته از آیات می‌تواند در رفع شبهه اختلاف و تناقض در آیات قرآنی مثمر ثمر باشد. آیات متشابه از حیث اختلاف در «تذکیر و تأنیث» شامل هشت مورد تشابه «اسمی» است. با توجه به گستردگی شواهد تشابه افعال و اسم‌ها در این حوزه، صرفاً تفاوت آیات متشابه در بحث «تذکیر و تأنیث» اسم‌ها در این جستار بررسی شده است و با تمرکز بر حکمت اختلاف واژگانی این پدیده زبانی، به روش توصیفی-تحلیلی حکمت اختلاف در مذکر یا مؤنث بودن آن اسم را تبیین نموده است. توجه به سیاق آیات، پیوند معنایی میان آیات همجوار در همان سوره، توجه به فهم معنایی قرآن به قرآن در کشف معنای این پدیده زبانی مؤثر است. اغراضی همچون ایجاز، توسع معنا، اطناب، تفخیم، بیان افراد و تناسب لفظی از جمله اهداف بلاغی این سبک تفاوت در آیات مشابه لفظی به شمار می‌رود.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، متشابه لفظی، سبک، سبک شناسی، تذکیر، تأنیث.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۸ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۸ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

◆ استناد به این مقاله: امیدوار، احمد، اقبالی، مسعود و حسین زاد، زهرا. (۱۴۰۴). بررسی سبک شناختی تذکیر و تأنیث اسم‌ها در آیات متشابه لفظی و تبیین معانی ضمنی آن. *مطالعات سبک شناختی قرآن کریم*، ۹ (شماره اول)، ۳۰-۵۷. doi: 10.22034/sshq.2025.178790

© ۲۰۲۵ نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

۱. مقدمه

آیات متشابه لفظی، آیاتی از قرآن کریم هستند که موضوعی را با الفاظ و تعابیر مشابه بیان می‌کنند، اما از لحاظ ساختار کلام، تفاوت‌های جزئی در آن‌ها به چشم می‌خورد. برخی از این تفاوت‌ها عبارتند از: تقدیم و تأخیر، حذف و اضافه، تعریف و تنکیر، تذکیر و تأنیث، مفرد و جمع، اختلاف در افعال، تبدیل حرف یا کلمه‌ای به حرف و کلمه دیگر (زرکشی، ۱۴۱۵: ۲۰۲/۱). عمده آثار قدما در خصوص بررسی آیات متشابه لفظی قرآن کریم به عالمان اهل سنت مربوط می‌شود که بیشتر با عنوان «متشابهات» و گاه «مشتبهات» از آن یاد شده‌است. در این خصوص می‌توان به آثاری همچون: «البرهان فی توجیه القرآن از ابن حمزه کرمانی»؛ «متشابه القرآن العظیم از ابن منادی» و نیز «مشتبهات القرآن از ابن حمزه کسائی» اشاره کرد. آیات مشابه با عباراتی شبیه به هم و گاهی با مقصود و مفهوم‌های گوناگون ذکر شده‌اند. این آیات مشابه و گزاره‌های به ظاهر یکسان قرآن کریم، که در آنها حروف و واژه‌ها گاه مذکر و مؤنث شده‌است، یک امر اتفاقی نیست، بلکه با تدبر در این آیات متوجه چنین امری می‌شویم که هر عبارت قرآنی بر مفهوم خاصی دلالت می‌کند. حتی به اقرار برخی از دانشمندان علوم قرآنی، «اضافه شدن یک حرف در آیات مشابه لفظی، دارای سبب و مصلحت بخصوص می‌باشد» (سامرای، ۲۰۰۸: ۹۲). با مطالعه آیات متشابه بدین حقیقت نائل می‌شویم که در گزینش الفاظ گوناگون برای هدفی خاص، نوعی از اعجاز بیانی قرآن کریم است، چراکه سخنوران بلیغ و فصیحان عرب، از رعایت این دقت‌ها و ظرافت‌ها در کلام و سخن و کاربردهای آن در زبان عربی عاجزند. با ارائه نمونه‌ها و مصداق‌هایی از آیات متشابه، به دنبال اثبات این مسأله شدیم که واژه‌گزینی دقیق و بی‌همتای قرآن کریم یکی از وجوه اعجاز آن است و تکرار این آیات با اختلاف کوچک در بردارنده معانی خاصی است که اگر چنین نبود، کاری عبث و بیهوده می‌نمود، لذا این امر از خداوند متعال که حکیم مطلق است، محال است.

از آنجایی که تفسیر قرآن به «بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و آشکار نمودن مراد خدای متعال از آن بر مبنای ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره» (بابایی، ۱۳۸۷: ۲۳) تعریف شده‌است؛ لذا اصول و سازکارهایی که برای استنباط معانی ضمنی در آنها ارائه شده در تفسیر قرآن مورد استفاده قرار می‌گیرد. (حییب‌اللهی، ۱۳۹۵: ۱۱۱). با مراجعه به تفاسیر گوناگون با نوعی یکنواختی در مفهوم ارائه شده از این آیات روبرو می‌شویم؛ چراکه گاهی این اختلاف‌ها که اهمیت به سزایی دارند، نادیده گرفته شده‌اند. حکمت‌ها و معانی این آیات مشابه که گاه به صورت اسم مذکر و گاه به صورت مؤنث بیان شده در این پژوهش تبیین می‌شود و این حکمت‌ها با توجه به سیاق و گاه با توجه به دلیل بلاغی که در بیان یک معنا با الفاظ متفاوت متجلی می‌شود ما را به معنای تعابیر مختلف رهنمون می‌سازد. سیاق موجب رسیدن به مفاهیم بلند قرآن و تأمل در ماقبل و مابعد آیه و توجه به روند کلی کلام می‌شود.

اراده معنا از آیات بدون توجه به سیاق آن جز لغزش و انحراف و دور شدن از معنای حقیقی نتیجه دیگری نخواهد داشت (آفاخانی، ۱۳۹۴: ۲۴).

۱.۲. سؤال‌های پژوهش

- سبک جایگزینی اسم‌های مذکر و مؤنث در آیات مشابه لفظی چیست؟
- معانی حاصل از تغییرات سبکی کلمات مذکر و مؤنث در آیات مشابه لفظی چیست؟
- نقش سیاق در ایجاد این نوع تفاوت سبکی در آیات مشابه لفظی چیست؟

۱.۳. پیشنهاد پژوهش

با توجه به مطالعه‌ای که در این زمینه صورت گرفت، مطالب پراکنده و نامنظمی درباره معناشناسی اختلاف آیات متشابه در لابلای تفاسیر و کتب مختلف وجود دارد، برخی نیز کتابها و مقالاتی را به طور مستقل در این حوزه به رشته تحریر در آورده‌اند که از مهمترین آنها می‌توان موارد ذیل را نام برد:

- در کتاب «دلیل المتشابهات اللفظیه فی القرآن الکریم» اثر محمد بن عبدالله الصغیر، ۱۴۱۸ق، المملکه العربیه السعودیه، الرياض؛ تمام آیات مشابه لفظی را به صورت کامل آورده و در جدول‌هایی ذکر نموده، اما به حکمت و معنای اختلاف آیات اشاره‌ای نکرده‌است.

- در کتاب «البرهان فی توجیه متشابه القرآن» اثر برهان الدین محمود کرمانی، ۱۹۹۴م، قاهره: دار الفضیله؛ که با استفاده از روش سنتی و یکسان مانند مقایسه معنای لغوی، قواعد صرف و نحو، معانی و بدیع، شأن نزول، ناسخ و منسوخ، و سیاق پرداخته‌اند.

- مقاله‌ای با عنوان «بررسی حکمت اختلاف فعلی در آیات متشابه لفظی» به تحریر فتحیه فتاحی زاده، دانشکده الهیات دانشگاه الزهراء سلام الله علیها، ۱۳۸۷ش؛ که به حکمت تفاوت این آیات پرداخته و از جنبه سیاق و فصاحت به بررسی مشابهات پرداخته‌است که این اثر نیز در جای خود ارزشمند بوده، اما به حکمت آیات مشابه از باب تذکیر و تأنیث اشاره‌ای ننموده‌است.

- مقاله «تفاوت تعبیر در آیات مشابه قرآن، بر پایه تخطی از اصول همکاری گرایس» از محمدرضا ستوده نیا و همکاران که در مجله آموزه‌های قرآنی، شماره ۲۴، سال ۱۳۹۵ به چاپ رسیده‌است. در مقاله مذکر به معانی ضمنی و تلویحات محوری نهفته در آیات مشابه لفظی پرداخته شده‌است.

- مقاله «نقش ریشه شناسی و سیاق در فهم آیات متشابه لفظی» از بی‌بی زینب حسینی و کلثوم افضلی، چاپ شده در نشریه آموزه‌های قرآنی، شماره ۲۷، سال ۱۳۹۷. تمرکز مقاله مذکور بر تفاوت مفهومی دو فعل «انفجرت و انبجست» بوده که با توجه به سیاق آیات

(بقره: ۶۰) و (اعراف: ۱۶۰)، و با رویکردی بر شناخت اصل لغوی و معناشناسی تاریخی، به تبیین تفاوت معنایی دو واژه در آیات متشابه لفظی پرداخته‌است. به‌رحال، با وجود پژوهش‌های انجام شده در حوزه آیات متشابه لفظی، هیچ کدام به‌طور مستقل به سبک‌شناسی جایگزینی اسم‌های مذکر و مؤنث پرداخته و اغراض بلاغی و معانی حاصل از آن را بیان نکرده‌اند؛ بلکه به شیوه پراکنده در کتب مختلف به این مسأله پرداخته‌اند؛ لذا دیدگاه کاملی را درباره این نوع تفاوت به خواننده عرضه نمی‌کنند. امید است که این جستار در تبیین جلوه‌ای از اعجاز بیانی قرآن کریم، گامی مؤثر فرابیش نهد.

۲. مبانی نظری پژوهش

در این بخش از مقاله به‌طور اجمال به معرفی مهمترین مبانی پرداخته می‌شود که پژوهش حاضر بر آنها استوار است:

۲.۱. سبک و سبک‌شناسی

دانشمندان از دیرباز تا کنون برای عبارت سبک تعاریف متعددی ارائه کرده‌اند؛ از جمله آنها می‌توان به عبدالقاهر جرجانی اشاره کرد که مفهوم سبک را جدای از نظریه نظم نمی‌داند و معتقد است که سبک نوعی از نظم و روشی از آن است (الجرجانی، ۱۹۶۹: ۴۱۸). ابن خلدون نیز سبک را همانند پارچه‌ای بر می‌شمرد که نخ‌ها و تار و پود در آن با هم ترکیب شده و بافته می‌شوند یا آن را به مانند قالبی معرفی می‌کند که مواد در آن ریخته می‌شود (ابن خلدون، ۱۹۶۰ / ۴: ۶۶۶). دانشمندان غیر مسلمان نیز از معرفی این اصطلاح غافل نبوده‌اند و تعاریف متعددی را برای آن ارائه کرده‌اند به عنوان مثال ماروزو معتقد است که سبک، عبارت است از اینکه یک نویسنده اقدامی را انجام دهد و کلام را از بی طرفی زبانی به سمتی خاص سوق دهد. (ابن ذریل، ۲۰۰۰: ۴۴) یا فالیری سبک را قدرت و تأثیر عبارت می‌داند (همان). چارلز بالی سبک را مجموعه‌ای از عناصر زبان می‌داند که بر احساس و عاطفه مخاطب اثر می‌گذارد (فضل، ۱۹۹۸: ۹۷).

اگرچه اصطلاح سبک از الفاظ قدیمی و کهن است؛ ولی سبک‌شناسی یک اصطلاح جدید است که در ذیل دانش زبان‌شناسی قرار گرفته و به بررسی سبک‌ها می‌پردازد. شاید نخستین کسی که این اصطلاح را به کار بست شخصی به نام نوالی (Novalis) باشد، در نظر او سبک‌شناسی آمیخته با علم بلاغت بود. (جیرو، دت: ۵) یعنی سبک‌شناسی یک اقدام و فرایند بلاغی به شمار می‌رفت؛ ولی در حقیقت سبک‌شناسی دانشی ارزیابی و توصیفی است که با بلاغت که یک دانش معیاری به شمار می‌رود و تنها و اصول منطقی تکیه می‌کند تفاوت دارد (احمد سلیمان، ۲۰۰۴: ۴). بعدها این علم به میدان پژوهش‌های زبان‌شناختی ملحق شد که سوسور از پیشگامان آن است. سبک‌شناسی مسئول تمامی مطالبی است که

به سبک متن ارتباط دارد (الکواز، ۱۴۲۶: ۵۴) و مهم‌ترین ویژگی آن کشف روابط زبانی در متن و پی بردن به پدیده‌های زبانی خاصی است که ویژگی‌های بارز یک متن را به وجود می‌آورد (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۶-۱۸). و به بررسی گزینه‌ها و روش‌های بهره بردن از زبان‌شناسی، فرازبان و شگردهای شناخت زیبایی‌ها و صناعات به کار رفته در ارتباط کلامی می‌پردازد (فتوحی رود معجنی، ۱۳۹۵: ۹۲).

۲،۲. سیاق در لغت و اصطلاح

جوهری می‌گوید: «ولدت فلانة ثلاثة بنين على ساق واحدة: یعنی فلانی سه پسر بر یک ساق زایید، بدین معنی که آنها را پشت سر هم زایید و دختری در بین آنها زاییده نشده است» (الجوهری ۱۴۰۷، ۴/ ۱۴۹۹). ابن فارس نیز معتقد است که سین و واو و قاف دارای یک بن معنایی است و آن، راندن چیزی است و گفته می‌شود: سَاقٌ يَسُوقُ سَوْقًا که به معنای راندن است و السيقه: چهار پایانی هستند که رانده می‌شوند (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۱۱۷/۳). ابن منظور نیز می‌گوید: «ساق الإبل وغيرها: یعنی شتر و غیر آن را راند و مضارع آن يَسُوقُ و مصدرش سَوَّقًا و سَيَاقًا است و عبارت تَسَاوَقَتِ الإبلُ به معنای تبعیت کردن و دنبال هم رفتن شترها است» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/ ۱۶۶-۱۶۷). از آنچه گفته شد، مشخص می‌شود که این ماده لغوی و مشتقات آن حول معنای تبعیت کردن و اتصال می‌چرخد.

اما سبجلماسی سیاق در اصطلاح را اینگونه معرفی کرده است: «سیاق عبارت است از واحدهای زبانی قبل و بعد از یک واحد زبانی خاص» (مبارک، ۱۹۹۵: ۶۱). بدین ترتیب سیاق صرفاً با درک مطالب بعدی و قبلی شناخته می‌شود. استیغان اولمان سیاق را چنین لفظی کلمه و موقعیت آن در نظام کلام معرفی می‌کند (استیغان، د.ت: ۵۷)؛ لذا سیاق قرینه‌ای برای فهم معنای لفظ است و اهمیت آن زمانی بیشتر خودنمایی می‌کند که یک لفظ، مبهم یا از مترادفات باشد. اهمیت سیاق در قرآن کریم نیز تا بدانجاست که گاهی سیاق، معنای یک عبارت را دچار دگرگونی کامل می‌کند؛ به عنوان مثال سیاق می‌تواند، عبارتی مدحی را تبدیل به ذم و استهزا کند، مانند این آیه شریفه: ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (الدخان: ۴۹). هدف از «العزیز الکریم» تمسخر و استهزای جهنمیان و مفهوم واقعی آن ذلیل، خوار و پست است. سیاق در تفسیر و تبیین معنای آیات متشابه لفظی نیز نقش بسیار مهم و راهگشایی دارد.

۲،۳. مذکر و مؤنث در زبان عربی

بیشتر زبان‌های دنیا از جمله زبان فارسی برای واژگان مذکر و مؤنث یک ساختار عمومی به کار می‌برد و میان آنها در لفظ تفاوتی قائل نمی‌شود. ولی برخی از زبان‌ها میان لفظ مذکر و مؤنث فرق می‌گذارد، هرچند این اقدام در برخی از آنها مانند زبان انگلیسی به طور

محدودتری وجود دارد؛ ولی زبان عربی به طور جدی‌تری وارد این مسأله شده‌است و میان اسم‌ها و فعل‌های مذکر و مؤنث در لفظ فرق قائل شده‌است. به عنوان نمونه عباس حسن مؤلف کتاب «النحو الوافی» اسم‌ها را در دو نوع مذکر و مؤنث گروه‌بندی کرده و هر کدام از آنها را نیز به حقیقی و مجازی تقسیم کرده‌است. وی معتقد است که اسم‌های مذکر برای بیان تذکیر نیاز به علامت لفظی ندارند؛ ولی اسم‌های مؤنث برای دلالت بر تأنیث نیاز به علامت لفظی ظاهری یا مقدر دارند که این علامات عبارتند از: تاء تأنیث «ة» مثل کاتبه و الف تانیث مقصوره و ممدوده مانند (لیلی و لمیاء). گاهی هم این علامت در تقدیر است که به هنگام تصغیر یا ارجاع ضمیر یا گرفتن صفت یا استعمال اسم اشاره برای آنها و... ظاهر می‌شوند؛ مثل اذن: اذینة یا هذه عقرّب سامة و... وی انواع دیگری نیز برای لفظ مؤنث ذکر می‌کند که شامل لفظی و معنوی می‌شود که به دلیل پرهیز از اطاله کلام از ذکر آنها اجتناب می‌شود. البته در تعداد محدودی از اوزان زبان عربی، اسم‌های مذکر و مؤنث یکسان است، مانند وزن فَعُول به معنای فاعل مثل صبور، یا وزن فعیل به معنای مفعول مثل جریح یا اوزان مبالغه بر وزن مَفْعَال، مَفْعِیل، مَفْعَل مثل مفرح (بسیار خوشحال)، معطیر (بسیار خوش بو) و مِعْشَم (بسیار شجاع). (حسن، ۱۹۷۶/۴: ۵۸۹-۵۹۵). بنابراین در زبان عربی حالت سومی وجود ندارد و هر یک از اسم‌ها به ناچار در یکی از این گروه‌ها و زیر مجموعه‌ها قرار می‌گیرند. در ادامه مصادیق و سبک تفاوت آیات مشابه لفظی در باب اسم‌های مذکر و مؤنث را بررسی می‌کنیم.

۳. سبک اختلاف آیات مشابه از لحاظ جنسیت اسم‌ها

این پژوهش با هدف رفع شبهه تناقض در آیات مشابه، با ارائه مصادق‌هایی از این آیات، به دنبال کشف سبک این پدیده زبانی و اثبات این فرضیه است که بلیغ‌ترین و دقیق‌ترین واژه‌ها در قرآن به کار رفته‌است و جایگزینی آنها امکان‌پذیر نیست، چراکه در قرآن کریم «هر لفظی در جایگاه خود قرار گرفته‌است، طوری که تبدیل لفظ به لفظ دیگر، یا معنا کلام را فاسد می‌کند و یا از زیبایی گفتار می‌کاهد و اگر لفظی از جای خود تغییر داده شود، موجب خلل در کلام می‌شود و این اعجاز و تحریف ناپذیری قرآن است» (معرفت، ۱۳۸۸: ۱۰/۵-۱۳). جستار حاضر از بین اختلاف‌های ذکر شده، صرفاً به ذکر مصادق‌هایی از آیات قرآن، از بُعد اختلاف «اسمی» در مذکر و مؤنث پرداخته و بررسی آیات مشابه در این زمینه را مورد بررسی قرار داده‌است. این پدیده در سه حوزه قابل بررسی است:

۳.۱. اسم ظاهر:

۳.۱.۱. مصادق اول

﴿...فَانكحُوهُنَّ بِاِذْنِ اٰهْلِهِنَّ وَاَتَوْهُنَّ اُجُوْرَهُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ وَا لَا

مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ.. ﴿ (نساء: ۲۵)

﴿...وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ...﴾ (مائدة: ۵)

همانطور که از ظاهر آیات مشخص است عبارات «مُحْصَنَاتٌ غَيْرُ مُسَافِحَاتٍ» و «مُحْصِنِينَ غَيْرُ مُسَافِحِينَ» از بُعد تذکیر و تأنیث با هم تفاوت دارند. اما علت این تفاوت در ظاهر واژگان چیست و دیدگاه مفسران در فهم تشابه لفظی این آیات و حکمت این نوع از اختلاف، تا چه حد باعث رفع شبهه تناقض در این دسته از آیات شده است؟

در این آیات «مُحْصِن» و «مُحْصَنَةٌ»، به معنای «عفیف بودن، آزاد بودن، همسر داشتن و مسلمان بودن» است. فراهیدی در «العين»، «الْحُصْنُ وَالْحَصَانَةُ» را «دوری از ناپاکی و خیانت می داند: «وامرأه حاصن: بینه الحظن والحصانة أی العفافة عن الریبة». و به این شعر عربی مثال زده است که: (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۱۱۸).

وَبَيْنِي حَصَانُ الْفَرَجِ غَيْرَ ذَمِيمَةٍ وَمَوْمِقَةٌ فِينَا كَذَاكَ وَوَامِقَةٌ

ترجمه: جدا شو از من در حالی که پاکدامنی، و مذمت نمی شوی. نزد ما محبوب بودی و به ما علاقه داشتی»

در اینجا مراد از «مُحْصَنَاتُ»، زنان عفیف است و گرنه ازدواج با زن شوهردار قطعاً حرام است. پاکدامنی، هم برای مردان و هم برای زنان «مُحْصَنَاتُ، مُحْصِنِينَ»، شرط است (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۴۴). منظور از «مُسَافِحِينَ» نیز آن است که «آشکارا مرتکب عمل منافی عفت نشوند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۳۴۹).

برخی از مفسرین بر این باورند که آیات مذکور برای اینکه بفهماند، زنان پاکدامن از اهل کتاب بر مسلمین حلال هستند و ایشان در این امر هیچ شکی به خود راه ندهند، حلال بودن زنان خود مؤمنین را ضمیمه آورده است. این آیه همان زمینهای را دارد که آیه شریفه: ﴿وَأَحِلُّ لَكُمْ مَا وَّرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ﴾ (نساء: ۲۴) دارد و جمله «إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ..» قرینه است بر اینکه مراد از آیه شریفه، «حلال بودن ازدواج با محصنات از اهل کتاب» است، لذا شامل خریدن کنیزان اهل کتاب نمی شود» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵ / ۳۳۲؛ سمین، ۱۴۱۴: ۲ / ۴۹۱؛ ابو حیان، ۱۴۲۰: ۴ / ۱۸۶؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۶ / ۱۸۳).

بر مبنای این دیدگاه، تفاوت خاصی در سیاق این دو آیه وجود ندارد و تغییر در واژگان به صورت «محصنین غیر مسافحین» تأکیدی است برای نشان دادن حلال بودن ازدواج با زنان عفیفه که به خود مؤمنین نسبت داده شده است؛ لذا قائلان به این دیدگاه، در تبیین اختلاف واژگانی آیات فوق نظری تقریباً مشابه داشته و مطلب جدیدی ارائه نکرده اند و ذیل آیه ۵ مائده، بی آنکه به حکمت این اختلاف واژگانی توجه نموده و از چرایی مذکر یا مؤنث آمدن این واژگان سخنی به میان آرند، با بیان جمله «چنانچه در تفسیر آیه قبل گذشت»، صرفاً به

مشابهت آیه مذکور با آیه ۲۵ نساء اشاره نموده‌اند.

اما توجه به سیاق آیات مورد بحث، نشان می‌دهد که آیه ۲۵ نساء، به کنیزان ازدواج کرده به هنگام عدم قدرت و ثروت اشاره دارد، ولی آیه ۵ مائده، صرفاً وصف مردان متأهل است (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱/ ۳۴۱). بدین معنا که آیه ۲۵ نساء، به ترسیم وضعیت روحی - روانی کنیزان و ازدواج آنان پرداخته‌است و اینکه بسیاری از آنان، عفت و پاکدامنی خود را در جامعه حفظ و حراست می‌کردند، از این رو، ذکر آن اوصاف با جمع مؤنث همخوانی بهتری دارد و نیز سیاق آیه ۵ مائده، از حلال بودن مردان بر زنان سخن گفته، لذا چون جلوه‌ای از ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری آنان در تعامل با زنان را متصور شده‌است، مذكر آمدن وصف آنان نیز، متناسب با فضای کلام است (ابن جماعه، ۱۴۱۰: ۱۳۷).

برخی نیز در تبیین اختلاف واژگانی آیات مذکور، نظری متفاوت با سیاق آیات بیان داشته‌اند، بدین معنا که عبارت «مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ» درباره زنان آزاد مسلمان استعمال شده‌است و سر زدن خیانت از آنان نسبت به سایر زن‌ها، بسیار بعید است. بر اساس این دیدگاه، عبارت «مُحْصِنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ» بیانگر این نکته است که این اوصاف در مورد زنان آزاد اهل کتاب به کار رفته‌است که در مقایسه با زنان مسلمانان، به خیانت کردن نزدیک‌تر هستند (انصاری، ۱۴۱۸: ۱۱۲)، اما این مطلب غیر قابل پذیرش و بدون استدلال منطقی است؛ چراکه بعید بودن خیانت زنان آزاد مسلمان و در مقابل، خیانت گسترده زنان آزاد اهل کتاب، امری است که نیاز به اثبات و ذکر دلایل و شواهد کافی دارد. از سوی دیگر سیاق آیه ۲۵ نساء در خصوص تبیین شخصیت و رفتار مردان، بسیار واضح است، چراکه در آیه قبل از آن، یعنی آیه ۲۴ نساء: «وَأَحَلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ»، وصف «مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ» به صورت مذكر آمده تا به رفتار مردان در جامعه اشاره نماید (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱/ ۳۴۱).

با توجه به سیاق آیات و نیز آنچه که مفسرانی چون ابن زبیر غرناطی و ابن جماعه بیان نموده‌اند، روشن است که آیه ۲۵ نساء درباره کنیزان پاکدامن سخن گفته و ازدواج با آنان را حلال می‌داند، اما آیه ۵ مائده به دلیل آنکه درباره مردان و شرایط رفتاری آنان سخن به میان آمده‌است، مذكر آمدن آن وصف را ارجح نموده‌است. لذا این تخصیص در آیه ۵ مائده در رابطه با زنان وارد نشده‌است، بلکه در کل، ازدواج حلال را نام برده‌است.

۳،۱،۲. مصداق دوم

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَّتْهُمْ آفْتِدَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾ (انعام: ۹۰)

﴿وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾ (یوسف: ۱۰۴)

﴿إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾ (تکویر: ۲۷)

مفسران بسیاری درباره تشابه لفظی آیات مذکور اتفاق نظر دارند، اما اغلب آنان به حکمت مذکر و مؤنث بودن واژه‌های «ذکری» و «ذکر» و تفاوت مفهومی آنها اشاره‌ای نکرده‌اند. برخی توجه به سیاق آیات را مبنای دیدگاه‌ها و توجیهاات خود قرار داده و مؤنث بودن «ذکری» را در همگامی با بافت درونی آیات می‌دانند. بدین معنا که علت تأنیث واژه «ذکری» در سوره انعام، این است که چون در آیات پیشین سوره انعام: ﴿فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِی مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِیْنَ﴾ و آیه ﴿وَلَكِنْ ذِکْرِی لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ﴾ (انعام: ۶۸-۶۹)، لفظ «ذکری» در جلوه مؤنث ذکر شده، پس شایسته است که در آیه ۹۰ انعام نیز به صورت مؤنث ذکر شود (کرمانی، ۱۹۹۴: ۱۱۰). ابن جماعه و انصاری در این باره با کرمانی هم عقیده هستند (ابن جماعه، ۱۴۱۰: ۱۶۳؛ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۷۱)..

ابن زبیر غرناطی در خصوص لفظ مذکر «ذکر»، به تناسب لفظی میان آیات توجه نموده است. بدین معنا که در آیه ۱۹ سوره تکویر: ﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ کَرِیْمٍ﴾، ضمیر مذکر آمده که قرآن از آن با عنوان «قَوْلُ رَسُولٍ کَرِیْمٍ» نام برده‌است و مراد از این الفاظ «جبرئیل علیه السلام» است، سپس در ادامه آیات، از وصف «مُطَاعٌ ثَمَّ أَمِیْنٌ، وَ مَا صَاحِبُکُمْ بِمَجْنُونٍ﴾ (۲۱-۲۲) یاد شده که همگی ضمائر در آن مذکر هستند، همچنین در ادامه آیه ۲۵: ﴿وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَیْطَانٍ رَجِیْمٍ﴾ وجود دارد که منظور از «ما هُو» در آن، قرآن کریم است، و این ضمائر مذکر آمده‌اند، و همه آنها به لفظ «قرآن» باز می‌گردند؛ لذا نمی‌توان خلاف آن را آورد، چراکه در غیر این صورت با تناسب الفاظ، همخوانی وجود نخواهد داشت؛ از این رو، در آیه: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِّلْعَالَمِیْنَ﴾ (تکویر: ۲۷)، از لفظ مذکر «ذکر» استفاده شده‌است. طبق این نظرات، مذکر آمدن «ذکر» و مؤنث آمدن «ذکری» برای تناسب لفظی است که در اصل لغت به معنای هم شکل و نزدیک بودن است و این مسأله در قرآن کریم به مفهوم ربط دهنده میان الفاظ است، مثلاً اینکه عام یا خاص باشد یا عقلی، حسی و خیالی یا... (سیوطی، ۱۳۹۴: ۳۸۶). این مسأله ارتباط تنگاتنگی با سیاق دارد؛ چراکه سیاق، ابزار و راهکار اصلی جهت پی بردن به تناسب میان سطوح مختلف است و برای کشف هر مرحله و سطح از تناسب باید از سیاق سطح متناظر آن بهره برد (برزگر، ۱۳۹۰: ۳۷). سطح تناسب شامل تناسب میان کلمات و جملات درون یک آیه با هم یا آیات درون یک سوره و... می‌شود.

البته علاوه بر تناسب لفظی می‌توان گفت که این مسأله دلیل بلاغی و معنایی دیگری نیز دارد. فاضل السامرایی در بررسی اسباب تفاوت آیه ۹۰ سوره انعام و ۱۰۴ سوره یوسف در خصوص عبارت «أَجْرًا» و «من أجر» به دلیل تفاوت «ذکری» و «ذکر» نیز در این دو آیه پرداخته و معتقد است که «ذکر» از لحاظ معنا، عام‌تر از «ذکری» و به معنای یادآوری، موعظه، محافظت از چیزی و شرف می‌باشد؛ ولی لفظ «ذکری» صرفاً به معنای یادآوری است (السامرایی، ۲۰۲۲/۱۲/۱۴). بقاعی در تفسیر واژه «ذکر»، آن را یادآوری و شرف معرفی می‌کند (البقاعی، د.ت: ۲۲۷/۷) و خرم‌دل «ذکری» را به معنای یادآوری، تذکیر و

ارشاد می‌داند (خرمدل، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۵۳)، بنابراین «ذکر» بخشی از معانی ذکر به شمار می‌رود و از آنجایی که لفظ «ذکر» عام‌تر است مناسب عبارت «من أجر» است که به خاطر آمدن من استغراقیه بر مفعول به، بر استغراق و تعمیم نفی دلالت دارد و همچنین لفظ «ذکر» مناسب «أجراً» پیش از آن است که عمومیت کمتری نسبت به «من أجر» دارد. همچنین وی دلیل استعمال لفظ «ذکر» در آیه سوره یوسف را این می‌داند که معانی آن به نوعی به داستان حضرت یوسف (ع) اشاره دارد؛ چراکه خداوند وی را از هر حیله و کیدی محافظت کرد و به وی شرف و شهرت داد (السامرای، ۱۴/۱۲/۲۰۲۲).

از طرفی دیگر آیه ۹۰ سوره انعام در سیاق خودش تنهاست و بعد از آن آیه «وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ...» و قبل از آن هم در خصوص پیامبران دیگر می‌باشد؛ ولی قبل از آیه آیه ۱۰۴ سوره یوسف، آیه ۱۰۳ «وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ» در سیاق رسالت اسلام است که توسع و عمومیت در رسالت دارد و از آیه ۱۰۲ تا ۱۰۸ سوره یوسف به این مطالب می‌پردازد؛ لذا این گستردگی در سیاق و توضیح بیشتر بیانگر اهتمام بیشتر است که با «من» استغراقیه مناسب دارد که بر سر لفظ «أجر» آمده؛ بنابراین معنای لفظ از مجرد یادآوری و تذکیر خارج شده‌است و به دایره حفظ مردم از هلاکت و نابودی گمراهی نیز وارد شده و همچنین شرف و افتخاری است، برای آنها که مانند دیگر حیوانات زندگی نمی‌کنند؛ از همین روی در این آیه واژه «ذکر» به کار رفته‌است که جمع این معانی را در بر دارد (همان)

این مسأله در زبان عربی توسع در معنا نامیده می‌شود و بدین صورت است که هرگاه لفظی دلالت بر چند معنا کند و در کلام قرینه‌ای نباشد که آن را محدود به یک معنا کند، چه بسا که همه این معانی محتمل، مراد و مقصود گوینده باشد. گاهی ممکن است که احتمال اراده برخی از این معانی قوی‌تر باشد؛ ولی ابن جنی معنای قوی‌تر کلمه را مانع اراده معانی دیگر نمی‌داند (ابن جنی، د.ت/ ۲: ۴۸۸-۴۸۹). در قرآن کریم نیز گاهی پیش می‌آید که همه این معانی محتمل، مقصود و مراد کلمه باشد و به اعتقاد ابن عاشور باید تمامی این معانی مورد اهتمام قرار گیرد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱ / ۹۹). البته همانطور که ذکر شد این مسأله به شرط آن است که در کلام قرینه‌ای نباشد که واژه را محدود به یکی از معانی کند. علمای اصول که بر این پدیده زبانی واقف بوده‌اند، آن را عموم مشترک نامیده‌اند (الخضری، د.ت: ۱۴۷). این مسأله یکی از جلوه‌های بلاغت قرآن کریم است که در حوزه ایجاز قصر جای می‌گیرد.

۳،۲. اسم موصول:

۳،۲،۱. مصداق اول

«وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَا وَهُمْ النَّارُ كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا

عَذَابِ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ» (سجده: ۲۰)
 ﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ
 بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾ (سبأ: ۴۲)

اختلاف واژگانی در آیات مذکور، در به کارگیری اسم موصول متجلی شده که در یک آیه، به صورت مذکر «الذی» و در آیه دیگر به صورت مؤنث «التي» آمده است. در این آیه، قرآن کریم از مشرکان با تعبیر "ظالم" یاد می کند «وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا»، کما اینکه در آیات دیگری نیز از «کفر» به «ظلم» و از «کافران و مشرکان» به «ظالمان» تعبیر شده است، چرا که در حقیقت آنها در روز قیامت هم مجازات شرک خود را می بینند، و هم مجازات انکار معاد را، و در آیه: «وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ» هر دو معنی جمع است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۸: ۱۲۱؛ ابوحنیان، ۱۴۲۰، ج ۸: ۵۵۸؛ سمین، ۱۴۱۴، ج ۵: ۴۵۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵: ۲۱۳).

در خصوص این تفاوت در اسم موصول سه پاسخ می توان در نظر گرفت:

الف) پاسخ اول صرفاً به توجیه نحوی می پردازد، بدین ترتیب که مطابق قواعد ادبیات عربی اگر کلمه مذکر به کلمه ای مؤنث اضافه شود، در صورتی که بتوان از مضاف صرف نظر کرد و آن را حذف نمود و خللی هم در جمله پیش نیاید، می توان مضاف را به اعتبار خودش مذکر به شمار آورد و ضمیر، موصول، صفت و غیره را برای آن مذکر آورد یا اینکه به اعتبار مضاف الیه با آن به مانند اسم مؤنث عمل کرد. بنابراین طبق این پاسخ می توان عذاب را به اعتبار خودش مذکر لحاظ نمود و یک بار دیگر به اعتبار مضاف الیه یعنی «النار» به مانند اسم مؤنث با آن تعامل کرد، همانگونه که در قرآن کریم این اتفاق رخ داده است (معرفت، ۱۳۸۸/ ۱: ۳۳۱). ابن مالک نیز این قاعده را در قالب شعر بیان نموده است:

وَرَبِّمَا أَكْسَبَ ثَانٍ أَوْلَا تَأْنِيئًا إِنْ كَانَ لِحَذْفٍ مُوَهَّلًا

(ابن مالک، ۱۳۶۲/ ۱: ۱۵۰)

ترجمه: چه بسا اسم دوم، اسم اول را مؤنث کند، در صورتی که بتوان دومی را حذف کرد و از آن بی نیازی جست. مطابق این قاعده نحوی خللی در قرآن کریم از لحاظ قواعد وجود ندارد؛ ولی این پاسخ پای را از این حد فراتر نمی گذارد و معنای ضمنی این اقدام و بلاغت آن را بیان نمی کند و العیاذ بالله گویا در قرآن کریم خللی بوده است که نیاز به توجیه نحوی دارد.

ب) پاسخ دوم مبتنی بر سیاق است. ابن زبیر غرناطی نیز اختلاف در اسم موصول را به سیاق آیات مرتبط دانسته و توجه خود را متمرکز بر واژه «عذاب» نموده است، جایی که قرآن کریم در آیه بعد سوره سجده، عذاب را در دو نوع دنیوی «العذاب الأذنی» و اخروی «العذاب الأكبر»، تقسیم بندی کرده است ﴿لَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْنِيِّ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

(سجده: ۲۱)؛ بنابراین در آیه قبل، یعنی «۲۰ سجده»، توجه به شأن و اهمیت «عذاب الهی» مد نظر بوده که افراد فاسق آن را تکذیب نموده‌اند (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱۵۵/۱). تناسب در اینجا بدین شکل است که کلمه «عذاب» به «نار» اضافه شده‌است و ضمیر و اسم موصول نیز متناسب با عذاب، به شکل مذكر آمده‌است؛ «عَذَابُ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ»؛ اما سیاق آیات نشان می‌دهد که بحث تکذیب در آیه ۴۲ سبأ، مربوط به واژه «النار» است و اسم موصولی که متناسب با آن باشد، «الَّتِي» است، اما در سوره سجده، خود «عذاب» مورد تکذیب واقع شده و اسم موصول مناسب آن در جلوه مذكر یعنی «الَّذِي» آمده‌است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۲/۸۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۱/۳۲۷). این پاسخ نیز بیانگر یکی دیگر از جلوه‌های بلاغت قرآن کریم است که تناسب لفظی نام دارد که قبلاً ذکر شد.

ج) پاسخ سوم پای را از این امور فراتر می‌گذارد و بیانگر سبک والای قرآن کریم است و دلیل این پدیده زبانی در قرآن کریم را این‌گونه بیان می‌کند که به دلیل پرهیز از تکرار ضمیر «ها» در آیه سوره سجده که به «النار» برمی‌گردد، خود لفظ تکرار شده‌است (زرکشی، ۱۴۱۵: ۳/۶۳)؛ بنابراین دلیل جایگزینی لفظ «النار» به جای ضمیر «ها» این است که قبلاً دوبار ضمیر آن در عبارت «منها» و «فیها» تکرار شده‌است و به دلیل پرهیز از تعدد ضمیر به جای لفظ «عذابها»، «عذاب النار» آورده شده‌است. به سخن دیگر این عبارت در اصل «ذُوقُوا عَذَابَهَا» بوده‌است. لذا از آنجایی که ضمیر نه صفت واقع می‌شود و نه موصوف، بنابراین در این آیه، از اسم موصول مذكر استفاده شده و «الَّذِي» صفت است برای «عذاب»؛ اما در سوره سبأ، لفظ «النار» به منزله ضمیر نیست، پس اسم موصول «الَّتِي»، صفت برای «النار» قرار گرفته‌است (همان، ۲۱۲). کرمانی و انصاری در این تحلیل با خطیب اسکافی هم‌نظر هستند (کرمانی، ۱۹۹۴: ۳۰۴؛ انصاری، ۱۴۱۸: ۳۳۶). البته این دانشمندان دلیل بلاغی این پدیده زبانی را توضیح ن داده‌اند. به نظر می‌رسد این مسأله مربوط به قاعده الإظهار فی مقام الإضمار (آوردن اسم ظاهر به جای ضمیر) است که بر اساس نظر سکاکی، لطایف و نکاتی دارد و در باب اطناب جای می‌گیرد (السکاکی، ۱۹۸۳: ۲۸۴). ابن‌اثیر غرض از این پدیده زبانی را برجسته ساختن و تعظیم شأن چیزی می‌داند که به جای ضمیر نشسته‌است (ابن‌اثیر، ۱۴۰۳: ۲/۲۱۳). لذا گرچه مفسران به این مسأله در ذیل این آیه اشاره نکرده‌اند؛ ولی به نظر می‌رسد غرض از این اظهار به جای اضمار، تهویل و ترساندن بیشتر کافران است؛ زیرا هولی و هراسی که در خود لفظ «النار» وجود دارد در ضمیر آن نیست. همچنین ممکن است غرض از آن تفخیم لفظ «النار» باشد مانند: «أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (مجادله: ۲۲). در این آیه حزب الله دوم به جای «حزبه» آمده‌است و هدف از آن تفخیم و تعظیم است (العلوی الشنقیطی، ۱۴۲۰: ۱/۱۳۸). ولی در سوره سبأ واژه «النار» قبلاً ذکر نشده‌است که ضمیرش در این موضوع به جای آن بیاید؛ لذا شرایط آوردن اسم ظاهر در مقام ضمیر، موجود نبوده‌است. بنابراین هم سیاق و تناسب لفظی، دلیل این نوع تفاوت بوده‌است

و هم این نوع تفاوت سبکی دربردارنده نکته ظریف بلاغی و معنایی است و از لحاظ قواعد ادبیات عربی نیز خللی در کلام وجود ندارد.

۳،۳. ضمیر

۳،۳،۱. مصداق اول

﴿...أَنْبَىٰ قَدْ جِئْتُمْ بَايَةً مِّن رَّبِّكُمْ أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِّنَ الطَّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ...﴾ (آل عمران: ۴۹)

﴿...وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطَّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي...﴾ (مائده: ۱۱۰)

مسأله‌ای که سبب تتبع بیشتر در معنی این آیات گردیده، ضمیری است که به واژه «طیر» باز می‌گردد؛ گاه به صورت ضمیر مذكر «فانْفُخُ فِيهِ» و «فَيَكُونُ طَيْرًا»، و گاه در جلوه ضمیر مؤنث «فتنفخ فيها» و «فتكون طيرًا». برخی معتقدند «ضمیر در «فیها» به حرف کاف در «کهیئه» برمی‌گردد، زیرا صفت برای صورتی است که عیسی (ع) آن را ایجاد می‌کرد و در آن می‌دمید، و به خود «هیئه» که مضاف الیه کاف است، بر نمی‌گردد؛ زیرا خود «هیئه»، مخلوق عیسی (ع) و چیزی که در آن دمیده شود نیست. همچنین ضمیر در «فتكون» نیز بدین گونه است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ۶۹۱). سمین حلبی نیز در تأیید این دیدگاه معتقد است که بازگشت ضمیر مؤنث بر اساس مقتضای آیه ۱۱۰ مائده، یک ضرورت است و بازگشت ضمیر مذكر بر مخلوق مذكر است که لفظ «تخلق» بر آن دلالت دارد. بر اساس این دیدگاه جایز است که ضمیر، به معنای کاف یعنی «مثل» برگردانده شود و به صورت مذكر بیاید، چراکه معنای کلام این است: «واذ تخلق من الطين مثل هيئته» و یا این که می‌توان ضمیر را به خود حرف کاف برگرداند، چراکه حرف کاف، گاهی حتی در غیر ضرورت شعری نیز اسم واقع می‌شود و ضمیر به آن برمی‌گردد (سمین حلبی، ۱۴۱۴: ۲/۶۴۵). با توجه به توضیحات فوق، می‌توان گفت که ضمیر در آیه (آل عمران: ۴۹)، به پرندۀ شکل یافته بر می‌گردد و تقدیر آن چنین است: «إذ تخلق من الطين طائراً صورة الطائر الحقيقي فتنفخ فيه فيكون طائراً حقيقياً» و ضمیر در آیه (مائده: ۱۱۰) به شکل موصوف به کاف بر می‌گردد و تقدیر آن چنین است: «إذ تخلق من الطين هيئه مثل هيئه الطائر فتنفخ فيها»، یعنی اسمی که به وسیله کاف توصیف شده است که آفرینش آن به حضرت عیسی (ع) نسبت داده شده است» (همان).

دیدگاه دیگری که حکمت اختلاف واژگان در آیات فوق را تبیین می‌کند، به تناسب میان کلمات قرآنی اشاره دارد که از لحاظ لفظ و معنا، ارتباط مستحکم میان آنها برقرار است. در آیه (آل عمران: ۴۹) سخن حضرت عیسی (ع) بیان شده که تک تک نشانه‌های خود را برای بنی اسرائیل می‌شمارد و از آنجایی که وی نخستین شخصی است که مجسمه را به

پرنده زنده تبدیل می‌کند و کار خارق العاده انجام می‌دهد، پس بهتر است ضمیر مذکر بیاید؛ یعنی چنین باشد: ﴿إِنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَانْفِخْ فِيهِ﴾. اما در آیه (مائده: ۱۱۰)، گوینده سخن، خدای متعال است که با ذکر عبارت: «اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ»، نعمت‌های خود و معجزاتی را که به عیسی (ع) داده‌است، یادآوری می‌کند: «اذْ قَالَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدتْكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ...»؛ از همین رو، این آیه در مقام بیان دلایلی که برای بنی اسرائیل به صورت معجزه آمده نیست، بلکه صرفاً در مقام بیان همه نشانه‌های راستگویی عیسی (ع) همچون «تبدیل مجسمه گلی به موجود زنده» و معجزات دیگر، که دارای گونه‌های مختلف بوده‌است و ضمیر مؤنث آمده‌است، یعنی «هَيْئَةُ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ» که با واژه «نعمت» که مؤنث است، سازگارتر است (خطیب اسکافی، ۱۴۰۱: ۶۵-۶۷).

غرناطی نیز با اهتمام به تناسب آیات قرآنی و ذکر واژه «نعمت» در آیه (مائده: ۱۱۰)، ضمیر مؤنث در فعل را متناسب با همان واژه مؤنث می‌داند. او می‌گوید: در سوره آل عمران، قبل از آیه (آل عمران: ۴۹)، حدود بیست ضمیر مذکر آمده‌است و بهتر است که ضمیر در آیه به صورت مذکر بیاید، اما در سوره مائده در آغاز آیه، عبارت «و اذکر نعمتی علیک» آمده‌است که بهتر است ضمیر مؤنث بیاید (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱/ ۳۰۲).

نظر دیگری که تبیین اختلاف ضمائر در آیات فوق بیان شده، به برداشت مفهوم مفرد یا جمع از واژه «الطَّيْرِ» بر می‌گردد؛ یعنی چون در ابتدای آیه (آل عمران: ۴۹)، حضرت عیسی (ع) معجزات خود را برای بنی اسرائیل تشریح می‌کند: «أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ» و آنچه از «طیر» متصور شده، یک پرنده است، بنابراین باید ضمیر مذکر به کار برده شود. اما از آنجا که آیه (مائده: ۱۱۰)، در مورد روز قیامت سخن می‌گوید که خداوند نعمت‌های خود را به عیسی (ع) متذکر می‌شود: «إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ»، چون این سخن پس از معجزات آن حضرت آمده که پیشتر، چندین بار از گل، پرنده ساخته بود، لذا به مجموع پرندگان ساخته شده، اشاره کرده‌است و باید ضمیر مؤنث متناسب با جمع به کار رود: ﴿وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأَذْنِي فَتَنْفِخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا﴾، یعنی در آنها می‌دمیدی، پس پرنده می‌شدند (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۱۳: ۱/ ۴۳۹).

۳،۳،۲. مصداق دوم

﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِّنْ سِجِّيلٍ مَّنصُودٍ﴾ (هود: ۸۲)
 ﴿فَجَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّنْ سِجِّيلٍ﴾ (حجر: ۷۴)

عمده مفسران در تفسیر آیه (حجر: ۷۴) و آیه (هود: ۸۲)، صرفاً به بیان مشابهت لفظی این دو آیه اشاره کرده و در خصوص تفاوت ضمیر در «عَلَيْهِمْ» و «عَلَيْهَا» توضیحی ارائه نداده‌اند (مغنیه، ۱۳۷۸: ۴/ ۷۵۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۹/ ۱۵۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۳/ ۲۱۵؛ میدی، ۱۳۷۱: ۵/ ۳۲۶؛ سلطان علی‌شاه، ۱۳۷۲: ۸/ ۷۱؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۹: ۲۶۶؛ خرمدل، ۱۳۸۴: ۱).

۵۲۲/، جز توضیح کوتاه و مختصر که علامه طباطبایی در مورد آیه ۸۲ هود بیان نموده است: «هر چه ضمیر مؤنث در این آیه است، یعنی ضمائر سه گانه در «عَالِيهَا»، «سَافِلَهَا» و «عَلَيْهَا»، همه به «زمین و یا قریه و یا بلاد آن قوم» برمی گردد، هر چند این کلمات قبلاً ذکر نشده تا ضمیر به آن برگردد، ولی عیبی ندارد، زیرا معلوم بوده که مرجع ضمیرها چیست» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰/ ۵۱۴). اما پی بردن به حکمت این اختلافها، نیازمند ذکر دلایل متقن است که در ادامه بدان پرداخته می شود.

پاسخ نخستی که می توان برای این تفاوت سبکی برشمرد، بر اساس سیاق آیات است، به هر حال طبق نظر مفسران، مراد از ضمیر «ها»، القریه یعنی شهر و مراد از «هم» قوم و مردم می باشد؛ ولی آنچه بیانگر سبک والای قرآن کریم است، جستجوی حکمت این تفاوت سبکی است. برخی معتقدند که هدف کلی سوره حجر، تعیین کننده معنای ضمیر جمع در «علیهم» است، بدین معنا که در آیات پیشین این سوره، قصه اصحاب لوط را توصیف می کند: «قَالُوا إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمِ مُجْرِمِينَ» (حجر: ۵۸)، و از آن جایی که متصف به جنایت و گناه بودند، مستوجب هلاک گردیده اند. یعنی ضمیر جمع «هم» در «علیهم» بخاطر ذکر عبارت «قوم مجرمین» بوده که در ادامه، به تبعیت از آن مفهوم، آیه «وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ» ذکر شده است (کرمانی، ۱۹۹۴: ۱۵۶). برخی معتقدند که ضمیر در «علیهم» به «اهل قریه» باز می گردد، و از آنجایی که واژه «اهل» اسم جمع مذکر است، ضمیر متناسب با معنای جمع بودن آن بیان شده است (ابنکثیر، ۱۴۱۹: ۴/ ۴۶۶).

فاضل سامرایی سیاق را دقیق تر توضیح داده و دلیل این مسأله را تفاوت نوع توصیف قوم لوط در سیاق دو آیه می داند و معتقد است که صحبت درباره آنها در سوره حجر شدیدتر و بیشتر از سوره هود است و در سوره حجر با صفاتی بدتر نسبت به سوره هود توصیف شده اند و بیشتر به توصیف آنها پرداخته شده است. به عنوان نمونه در سوره حجر از زبان ملائکه نقل قول می شود: «قَالُوا إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمِ مُجْرِمِينَ» (حجر: ۵۸) ولی در سوره هود گفته شده است: «إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ» (هود: ۷۰). یا در سوره حجر عذاب آنها را این گونه توصیف می کند: «وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَوْلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْحَبِينَ» (حجر: ۶۶)؛ ولی در سوره هود گفته شده است: «وَأَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ عَذَابًا غَيْرَ مُرْدُودٍ» (هود: ۷۶)؛ بنابراین در سوره حجر، آنها را با اوصافی بدتر توصیف می کند و همچنین با الفاظ شدیدتری عذاب آن را بیان می کند که از نوع استیصال و ریشه کن کردن است. از طرف دیگر در سوره حجر به جان پیامبر (ص) سوگند خورده شده است (حجر: ۷۲) که بیانگر تأکید است؛ ولی چنین سوگندی در سوره هود وجود ندارد؛ بنابراین مطالبی که در این حوزه در سوره حجر آمده است، شدیدتر از سوره هود می باشد و به اعتقاد فاضل السامرایی به همین دلیل ضمیر «هم» را در سوره حجر به کار برده که ثقیل تر است و در سوره هود ضمیر «ها» را استفاده کرده که سبک تر از آن است. از این روی به اعتقاد وی عبارت «أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ» شدیدتر

از عبارت «أَمْطَرْنَا عَلَيْهَا» است و قرآن کریم هر کدام را در سیاق مناسب خود به کار برده‌است (السامرای، ۱۴/۱۲/۲۰۲۲).

البته به نظر می‌رسد، علاوه بر سیاق می‌توان به فضا و زمان نزول هر دو سوره نیز در خصوص این تفاوت توجه کرد. سوره هود در اواخر سال‌های اقامت پیامبر(ص) در شهر مکه نازل شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳/۹). در این زمان اذیت و آزار مشرکان شدت یافته و ادامه اقامت پیامبر(ص) در شهر مکه سخت شده بود. عمده آیات سوره هود در خصوص سرگذشت پیامبران پیشین است که با وجود عده کم بر دشمنان پیروز شدند. این پیامبران به هنگام نازل شدن عذاب الهی، سرزمین خود را ترک کردند و آن شهر و مردمانش گرفتار عذاب الهی شدند. خداوند متعال بدین وسیله هم به دنبال آرامش دادن به پیامبر(ص) است و هم درس عبرت دادن به مشرکان و مخالفان (رسولی و حویزی، ۱۴۱۵: ۲/۳۳۴). خداوند متعال در آیه ۱۰۰ این سوره، تصریح می‌کند که فضای سوره به گزارش شهرهای پیشین می‌پردازد و اینگونه می‌فرماید: «ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ» و در آیه ۱۰۲ و ۱۱۷ این سوره نیز از لفظ «قریه» سخن به میان رفته‌است؛ لذا فضای سوره هود در خصوص شهرها و ترک آنها توسط انبیای گذشته‌است و گویا خداوند متعال آهسته آهسته با ذکر سرگذشت پیامبران پیشین که قوم و سرزمین خود را رها کردند، هم به پیامبر(ص) تسلی می‌دهد و هم وی را برای هجرت از مکه آماده می‌کند؛ بنابراین ضمیر «علیها» مناسب‌تر این مقام است؛ اما سوره حجر در سال‌های هفتم و هشتم بعثت نازل شده‌است (القرشی، ۱۳۷۵: ۵/۳۲۲) در این دوره لجاجت مشرکان نسبت به پیامبر(ص) بیشتر شده بود و ایشان تلاش داشتند با آوردن عباراتی شبیه قرآن از اعتبار آن بکاهند. محتوای سوره حج را در هفت بخش می‌توان تقسیم کرد که یکی از آنها داستان آفرینش حضرت آدم (ع) و سرکشی ابلیس و سرانجام کار او به عنوان یک هشدار برای همه انسان‌هاست و برای تکمیل این هشدار به سرگذشت اقوامی مثل لوط و صالح، شعیب اشاره شده‌است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۱/۴)؛ لذا از آنجایی که این سوره در فضای لجاجت مشرکان و اقدامات آنها علیه قرآن و پیامبر(ص) نازل شده و نزدیک به زمان هجرت از قریه مکه هم نبوده‌است؛ به نظر می‌رسد ضمیر «علیهم» برای این مقام مناسب‌تر است.

۳،۳،۳. مصداق سوم

﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبْنَا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّرْبِ﴾ (نحل: ۶۶)

﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾ (مؤمنون: ۲۱)

بررسی تفاسیر مختلف پیرامون این دو آیه بیانگر آن است که اغلب آنها توضیحی در مورد

ضمیر مذکر و مؤنث در واژه «فی بطونه و فی بطونها» ارائه نداده‌اند، اما معدودی از مفسران به تفاوت این ضمیر و مرجع آن با توضیح مختصر پرداخته‌اند که به این شرح است:

از جمله مواضع در «جواز تذکیر و تأنیث» فعل، آن است که فاعل آن، اسم جمع یا جمع مکسر مذکر باشد. این موضوع در برخی آیات کریمه نیز مشاهده می‌شود. مثلاً در آیه ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطِ الْمُرْسَلِينَ﴾، فعل «كذبت» به دلیل آنکه لفظ «قوم» اسم جمع است، جوازاً به صورت مؤنث ذکر شده‌است، در حالی که در آیه: ﴿وَكَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ﴾، بخاطر آنکه «اسم جمع» در جلوه «اسم مفرد» در نظر گرفته شده، فعل آن نیز مذکر آمده‌است. این قاعده نحوی، یعنی «کثیر را واحد فرض کردن» در تفسیر برخی آیات متشابه لفظی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌است. از این رو، کلمه «أنعام» در آیه (نحل: ۶۶)، با توجه به ضمیر «فی بطونه» مذکر قلمداد شده، زیرا به عنوان «اسم مفرد در معنای جمع» به‌کار رفته‌است، ولی در آیه (مؤمنون: ۲۱)، که ضمیر راجع به «أنعام» مؤنث آورده شده (فی بطونها)، به این دلیل است که جمع مکسر «نعم» در نظر گرفته شده‌است (طبرسی، ۱۳۷۵: ۳/۳۹۷؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۳/۲۳۲؛ ابن‌باری، ۱۳۶۲: ۲: ۷۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۷/۴۱۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۰/۲۳۲).

علامه طباطبایی و زمخشری نیز نظری تقریباً مشابه با این دیدگاه دارند، بدین صورت که در آیه: ﴿تَسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهٖ﴾: از آنچه در درون بدن‌هایشان هست شما را سیراب می‌کنیم»، ضمیر راجع به «أنعام» مفرد آمده‌است، و این از باب قاعده «کثیر را واحد فرض کردن» است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۲/۴۱۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲/۶۱۵). از آنچه بیان شد، چنین استنباط می‌شود که مرجع ضمیر در «بطونه» یا به واژه «أنعام» بر می‌گردد، یعنی «بطون الأنعام»، چراکه به لفظ جمع، گاهی ضمیر مؤنث و گاه ضمیر مذکر برمی‌گردد، یا می‌تواند مرجع ضمیر به واژه «المذكور» باز گردد. (کریمی حسینی، ۱۳۸۲: ۲۷۴؛ خرمدل، ۱۳۸۴: ۱/۵۴۱). به هر حال، از آنچه که در تفاسیر می‌توان برداشت کرد، این است که اکثر مفسران مذکر و مؤنث آمدن ضمیر «ه» و «ها» در کلمه «بطون» را جایز می‌دانند، اما آنچه اهمیت دارد، حکمت اختلاف این تذکیر و تأنیث است که باید مورد بررسی و مذاقه قرار گیرد.

توجه به سیاق آیات و مفهوم کلی که از آیه برداشت می‌شود، می‌تواند در معنادگی به واژگان و اصطلاحات قرآنی مثمر ثمر باشد. برخی از لغویان جهت تبیین اختلاف واژگانی در آیات مذکور، ضمیر در «بُطُونِهٖ و بُطُونِهٖا» را گاه به معنای آیه و گاه به لفظ خاصی در آن ارجاع می‌دهند. بدین گونه که ضمیر «ه» در آیه (نحل: ۶۶)، به کلمه «بعض» بر می‌گردد که از معنای کلی آیه فهمیده می‌شود و منظور از آن «أناث» است، چراکه این آیه در مورد «لبن: شیر» صحبت می‌کند که مختص جنس مؤنث است: ﴿تَسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهٖ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبْنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّرْبِ﴾ (نحل: ۶۶)، لذا مشخص است که «لبن» و دوشیدن شیر، مختص همه چهارپایان نیست، بلکه مخصوص حیوانات ماده‌است، پس تقدیر جمله چنین می‌شود:

«وَإِنْ لَكُمْ فِي بَعْضِ الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ نَسَقِيكُمْ فِي بُطُونِهِ»، یعنی در برخی از چهارپایان برای شما عبرتی است و... بنابراین مذكر آمدن ضمير مذكر، مناسب با همان واژه‌ای است که از معنای آیه بدست می‌آید.

اما در سوره مؤنون، «وَإِنْ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ نَسَقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ»، سیاق آیه متفاوت است، چون در این آیه صرفاً به ویژگی خاصی از چهارپایان اشاره نکرده، بلکه وجود آنان را به طور کلی منفعت و نعمت بر شمرده‌است. همچنین چون لفظ «أنعام» جمع مکسر است، لذا عود ضمیر بدان به صورت مفرد مؤنث می‌آید. همچنین در آیه بعد: «وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ» (۲۲) ضمیر مؤنث در «عَلَيْهَا» به صورت مؤنث بر جملات قبلی عطف گردیده‌است. و چون «أنعام» لفظ عامی است که بر همه چهارپایان تعلق دارد، لذا عود ضمیر به همان اسم جمع مکسر صورت گرفته‌است. همچنین خداوند در این آیه از همه نعمت‌ها خبر داده‌است که در زمره نعمت‌های مذكر و مؤنث می‌باشد و احتمال ندارد که منظور از آن فقط برخی از نعمت‌ها باشد. (خطیب اسکافی، ۱۴۰۱: ۳۶۶-۳۶۷). کرمانی نظر اسکافی را به‌طور مختصر بیان کرده‌است (کرمانی، ۱۹۹۴: ۱۶۲) و ابن جماعه نیز نظر آندو را بازتاب داده‌است (ابن جماعه، ۱۴۱۰: ۲۲۹)

برخی از نحویان، برداشت معنای «افراد» (یکی بودن) و بیان جنس را ملاک تشخیص تفاوت واژگانی در این آیات دانسته‌اند. یعنی در آیه «نَسَقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ»، که ضمیر مذكر آمده‌است، مراد از آن افراد و بیان جنس است. لذا گاهی هدف از ذکر ضمیر به صورت مفرد مذكر، بیان افراد و جنس است؛ مثلاً می‌گویند: «هو الأنعام» (سیبویه، ۱۴۰۸: ۳ / ۲۳۰). بنابراین قاعده، در آیه (نحل: ۶۶)، ضمیر مذكر آمده‌است، اما در آیه (مؤمنون: ۲۱)، ضمیر مؤنث ذکر شده تا معنی جمع دهد، لذا گفته شده: «نَسَقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا»، پس مناسب است که ضمیر در انعام از ضمائر «فِيهَا، مِنْهَا، عَلَيْهَا» در مؤنث و جمع بودن پیروی کند (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱ / ۳۰۱).

از آنچه که مفسران در تحلیل و بررسی خود به آن اشاره نموده‌اند، نظر طبرسی، علامه طباطبایی، زمخشری، فخر رازی، آلوسی، ابن عاشور و چند نفر از مفسران دیگر که تفسیرشان ذکر گردید، مشابه نظر ابن زبیر است و همه به اراده معنای مفرد از لفظ «أنعام» اتفاق نظر دارند، اما نظر خطیب اسکافی که کرمانی نیز با وی هم نظر بوده، نیز قابل قبول است، چراکه توجه به سیاق و مقتضای آیه و نیز تناسب آیات، در فهم معنای صحیح واژگان قرآنی مثمر ثمر است.

۳،۳،۴. مصداق چهارم

«وَالَّتِي أَحْصَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ» (انبیاء: ۹۱)
 «وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ

وَ كَانَتْ مِنَ الْفَاتِنِينَ﴾ (تحریم: ۱۲)

حکمت اختلاف در آیات فوق، در ضمیری است که در عبارات «فَنَفَخْنَا فِيهَا» و «فَنَفَخْنَا فِيهَا» به واژه «فرج» بر می‌گردد. فراء معتقد است هر شکافی فرج است و عبارت «أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا» یعنی دامن پیراهنش را از جبرئیل علیه السلام باز داشت (فراء، ۱۹۸۰: ۲/ ۲۱۰). برخی بر این باورند که ضمیر در «فیه» به مسیح بر می‌گردد؛ یعنی ما مسیح را در شکم مریم آفریده و در او روح دمیدیم تا زنده گردید» (طبرسی، ۱۳۷۵: ۲۵/ ۱۵۷؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۴/ ۳۸۰؛ فراء، ۱۹۸۰: ۲/ ۲۱۰). برخی دیگر از تفاسیر صرفاً به شباهت آیات اشاره کرده‌اند، اما در ذیل ضمایر و اختلاف آنها، هیچ توضیحی بیان نکرده و در تفسیر سوره تحریم به جمله «چنانچه تفسیر آن در آیه ۹۱ انبیاء گذشت» بسنده کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹/ ۵۷۹؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸/ ۳۳۹؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۱۰/ ۲۱۶؛ قرآنی، ۱۳۸۸: ۱۰/ ۱۴۴؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۹: ۱/ ۵۶۱؛ خرمدل، ۱/ ۱۹۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۴/ ۳۰۴؛ سمین، ۱۴۱۴: ۶/ ۳۴۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۲/ ۷۹۰؛ قمی، ۱۳۶۳: ۲/ ۷).

بررسی سیاق آیات فوق نشان می‌دهد که هدف از تکرار این آیات مشابه با اندک تغییراتی در واژگان، صرفاً جهت اشاره به پاکدامنی مریم (س) نیست. بدین معنا که هدف از بیان آیه (تحریم: ۱۲)، در اصل برای ذکر احسان و پاکی حضرت مریم و تصدیق وی به کلمات پروردگار است و تعجب از فرزندآوری ایشان مد نظر نیست، لذا ضمیر در «نفخ» به صورت مذکر، به مرجع اصلی خود یعنی «فرج» برگشته است: «فَنَفَخْنَا فِيهَا»، اما سیاق آیه (انبیاء: ۹۱) نشانگر آن است که هدف، بیان تعجب از حال مریم است، تا این برداشت حاصل شود که او و فرزندش نشانه‌ای از جانب پروردگار هستند، لذا از دمیدن روح در «مریم» سخن می‌گوید و اشاره می‌کند که باردار شدن مریم بدون همسر بوده است، تا تعجب خواننده را برانگیزد. از این رو، ضمیر در فعل «نفخ» به «همه وجود مریم» بر می‌گردد، نه به رحم او؛ زیرا نفخ روح در رحم او، نفخ در خود اوست و «فَنَفَخْنَا فِيهَا» از «فَنَفَخْنَا فِيهَا» شایسته‌تر است (خطیب اسکافی، ۱۴۰۱: ۳۰۲-۳۰۳). کرمانی موافق سخن خطیب اسکافی بوده و مختصری از سخنان وی را آورده است (کرمانی، ۱۹۹۴: ۱۸۰).

اما ابن زبیر غرناطی تذکیر و تأنیث در ضمیر را به بحث توسعه و گسترش معنایی کلام مربوط می‌داند، بدین معنا که ضمیر در آیه (انبیاء: ۹۱)، به مریم (س) و به جهت تکریم و بزرگداشت و نشانه بزرگی ایشان بر می‌گردد، لذا قصد و هدف در این آیه، تشریف حضرت مریم و پسرش عیسی (ع) با ذکر آیه: ﴿وَجَعَلْنَاهَا وَأَبْنَاهَا آيَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ است. از آنجایی که در این آیه، کلمه «وَأَبْنَاهَا» به معنای «پسر وی» ذکر شده، لذا مقصود کلام، توسعه و گسترش یافته و اکرام و بزرگداشت وی را نیز در خود حمل نموده است. از این رو، ضمیری را ذکر کرده که با این توسعه و گسترش مناسبت دارد، لذا ضمیر را مؤنث آورده و به تمام ذات مطهر حضرت مریم (س) ارجاع داده و فرموده: «فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا»، و این مفهوم را از

معنای ضمیر خاص «فرج»، که به محل نفخ و دمیدن اشاره دارد، متفاوت نموده‌است. اما در آیه (تحریم: ۱۲) که ضمیر مذکر آمده‌است: «فَنَفَّخْنَا فِيهِ»، این ضمیر به خود آن موضع مخصوص، یعنی آلت تناسلی بر می‌گردد، چراکه در اینجا نیت، توسعه و گسترش در کلام نیست. در آیه تحریم می‌خواهد این اکرام را مختص ذات وی کند و آن را تصدیق نماید (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱۱۳/۱). با توجه به مطالب ذکر شده، توجیه ابن زبیر با دیدگاه خطیب اسکافی تفاوت چندانی ندارد، جز این که ابن زبیر این تفسیر را بسط و گسترش داده‌است برخی دیگر از لغویان، به اصل بودن مذکر و فرج بودن مؤنث استناد کرده‌اند، یعنی لفظ مذکر از لفظ مؤنث خفیف‌تر است، لذا در سوره انبیاء لفظ مؤنث آمده‌است: «فَنَفَّخْنَا فِيهَا»، چراکه تکرار ضمیر اتفاق نیافتاده، اما از آنجایی که در سوره تحریم، لفظ مؤنث با واژگانی همچون «مریم، ابنه، أحصنت و فرجها» تکرار شده‌است، بنابراین لفظ را مذکر آورده‌است: «فَنَفَّخْنَا فِيهِ»، تا این که تکرار الفاظ مؤنث را خفیف‌تر کند و به سخن دیگر، کلام را سبک‌تر و مخفف‌تر نماید (ابن جماعه، ۱۴۱۰: ۲۵۷). ابن جماعه دلیل مخفف‌تر بودن مذکر و ثقیل بودن مؤنث را توضیح نداده‌است. سیبویه در این خصوص معتقد است که مذکر آمدن الفاظ، بر عکس مؤنث، نیازی به دلیل و نشانه ندارد. با این دلایل، مذکر اصل و مؤنث فرع است. به اعتقاد سیبویه، اصل در همه اشیاء آن است که مذکر باشند (سیبویه، ۱۴۰۸: ۳/۲۴۱).

با توجه به توجیهاات و دلایلی که در خصوص دو آیه در رابطه با ضمیر مذکر و مؤنث ذکر شد، توجیه ابن زبیر از بقیه توجیهاات بهتر و معقول‌تر است، چراکه نیت اکرام و احترام، مقدم بر نیت تعجب می‌باشد.

۳،۳،۵. مصداق پنجم

﴿كَلَّا إِنَّهُ تَذَكَّرٌ﴾ (المدر: ۵۴) ﴿كَلَّا إِنَّهَا تَذَكِّرُ﴾ (عبس: ۱۱)

آخرین مورد از اختلاف ضمیر مذکر و مؤنث در آیات مشابه لفظی بدین گونه‌است که ضمیر در سوره مدر «إنه» مذکر، در سوره عبس «إنها» مؤنث آمده‌است.

ضمیر در آیه ۵۴ مدر «إنه تذکره»، یعنی اینکه قرآن، یادآور و موعظه‌است (طبرسی، ۱۳۷۵: ۲۶ / ۸۸؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۴ / ۵۰۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۸ / ۲۸۲). ولی این مفسران برای مذکر آمدن آن، هیچ دلیلی ارائه نکرده‌اند. علامه طباطبایی و فخر رازی نیز معتقد هستند که ضمیر در جمله «إنها تذکره» به آیات قرآنی و یا به قرآن بر می‌گردد، و اگر آن را مؤنث آورده، برای این بود که خبر آن «تذکره»، مؤنث بوده‌است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۰ / ۳۲۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۱ / ۵۵)، ایشان نیز حکمت مؤنث آمدن ضمیر را بیان نکرده‌اند کرمانی نیز تفاوت چندانی میان تذکیر و تأنیث ضمیر در «إنه» و «إنها» قائل نیست و معتقد است که می‌توان با در تقدیر گرفتن واژه «القرآن» یا «آیات القرآن»، مذکر یا مؤنث آمدن ضمیر را توجیه کرد. (کرمانی، ۱۹۹۴: ۲۴۲) وی نیز حکمت این تقدیر را بیان نکرده‌است.

ابن زبیر غرناطی در خصوص آیه سوره «مدثر و انسان» تحلیلی شبیه کرمانی دارد، اما تقدیر کلام در مرجع ضمیر را واژگانی غیر از «قرآن و آیات» دانسته است. او معتقد است می توان در حالت مؤنث، تقدیر کلام را واژه «عظهُ یا موعظهُ» و در حالت مذکر، تقدیر آن را «وعظ و تنبیه» دانست، و برای اثبات ادعای خود به برخی جملات عربی استناد می کند و این مسأله را عادت زبان عربی برمی شمرد (غرناطی، ۱۹۷۱: ۱/ ۴۹۴). ابن جماعه و انصاری با نظر ابن زبیر هم عقیده هستند (ابن جماعه، ۱۴۱۰: ۳۶۸؛ انصاری، ۱۴۱۸: ۵۹۸). این دانشمندان نیز مانند بسیاری از مفسران و مؤلفان کتب آیات مشابه لفظی دیگر صرفاً سعی در تبیین مقصود ضمیرهای «ها» و «ه» در این دو آیه داشته اند و به توجیه این تفاوت بر اساس تقدیر گرفتن برخی کلمات پرداخته اند؛ ولی حکمت این اختلاف را بیان نکرده اند و از تبیین سبک والای قرآن کریم و سبب بلاغی و معنایی این تفاوت سبکی غفلت کرده اند و این مسأله اشکال ایشان قلمداد می شود.

ولی در میان مفسران ابن عاشور معتقد است که مؤنث آمدن ضمیر در سوره عبس این نکته و ویژگی را دارد که می توان چند معنا را از آن اراده کرد؛ نخست اینکه ضمیر به مفهوم «الدعوة» برمی گردد که عبارت «فَأَنْتَ لَهُ تُصَدِّى» در آیه ۶ این سوره بر آن دلالت دارد و دوم اینکه به آیاتی برگردد که پیامبر (ص) در این مجلس برای اشراف و سران مکه قرائت کرده بودند (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳۰ / ۱۱۵).

در حقیقت با بررسی فضای نزول سوره عبس متوجه می شویم که نزول این سوره در زمان تبلیغ پیامبر (ص) در مکه بوده است که ایشان از هر فرصتی برای تبلیغ دین اسلام بهره می برد و گاهی نیز سران و اشراف مکه را برای بحث در خصوص معرفی دین اسلام جمع می کرد. وی برخی از آیات قرآن کریم را برای ولید بن مغیره خواند و او همراهانش را به دین اسلام دعوت کرد؛ ولی آنها به این دعوت پاسخ مثبت ندادند و قیامت و برانگیخته شدن مجدد انسان را تصدیق نکردند؛ بنابراین ضمیر «إنها» به دعوت و آیاتی برمی گردد که پیامبر برای آنها خواند. آیه ۱۷ سوره عبس «قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ» مؤید این معناست که آنها، این آیات مربوط به قیامت را انکار کردند. ولی در سوره مدثر ضمیر «ه» به قرآن اشاره دارد (همان: ۳۳۲)؛ زیرا مشرکان پیش از این آیه درخواست دارند که نامه ای سرگشاده از سوی خداوند دریافت کنند و خداوند هم این قرآن را تذکر و یادآوری عظیم می داند.

از این روی در آیه سوره عبس با احتمال تعدد مرجع ضمیر معنا را توسعه بخشیده است که این نیز نوعی از شیوه ایجاز قصر به شمار می رود و بیانگر یکی از جلوه های بلاغت قرآن کریم است. از جمله این موارد در قرآن کریم می توان به آیه شریفه «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» (بقره: ۲۳) استناد جست. زمخشری معتقد است که احتمال دارد ضمیر متصل به «مثله» به قرآن کریم یا پیامبر (ص) برگردد. اگر ضمیر به قرآن کریم برگردد معنا اینگونه خواهد بود: بسان قرآن کریم سوره ای بیاورید که در اوج بلاغت

و حسن نظم باشد و اگر مراد از آن پیامبر(ص) باشد، معنا اینگونه می‌شود که از افرادی که مانند او بشر هستند چنین سوره‌ای بیاورید (الزمخشری، ۱۴۰۷/ ۱: ۹۸؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹/ ۱: ۱۹۹). هرچند اراده هر دو معنا نیز بلامانع و حتی بلیغ‌تر است.

از آنچه گذشت مشخص می‌شود که فضای نزول سوره عبس می‌طلبید که در این آیه لفظ دعوت یا آیات قرآن کریم بیاید؛ ولی با استعمال ضمیر «ها» به هر دو معنا اشاره کرده‌است و بدین ترتیب معنا را توسعه داده و بر بلاغت کلام افزوده‌است؛ ولی محتوای سوره مدثر چنین مطلبی را اقتضا نمی‌کرده‌است و ضمیر «ه» برای اشاره به قرآن کریم آمده‌است.

۴. نتیجه گیری

از بررسی مجموع هشت آیه دارای تشابه لفظی که صرفاً در تذکیر و تأنیث «اسم‌ها»، تفاوت دارند، می‌توان به نتایج زیر اشاره نمود:

- سبک تفاوت این حوزه شامل تفاوت در اسم ظاهر، اسم موصول و ضمیر می‌شود که غالب تفاوت‌ها در اختلاف دو آیه مشابه در بُعد ضمیر مذکر و مؤنث می‌باشد.

- عمده مفسران و اندیشمندان قرآنی در بررسی و تفسیر این نوع از آیات، توجه چندانی به حکمت وجود اختلاف در این آیات نداشته‌اند، بلکه به صورت گذرا، صرفاً به ذکر وجود همان اختلاف در واژگان بسنده نموده و گاهی در برخی آیات، با بیان عبارت «چنانچه تفسیر آن گذشت»، به مشابه لفظی بودن آنها اشاره کرده‌اند.

- بررسی کتب لغوی و تفاسیر برجسته در فهم معنای ضمنی واژگان قرآنی در آیات متشابه لفظی، نشان می‌دهد که توجه به سیاق، بیشترین و کارسازترین نقش را برای فهم معنای مراد آیات قرآنی از جمله آیات دارای تشابه لفظی دارد؛ چراکه قرآن به جهت ادبیات خاص خود، با الفاظ کم، بیشترین معنا را اراده می‌کند. لذا سیاق کلام نقش انکار نشدنی در تبیین این آیات دارد.

- از جمله اسباب بلاغی و معانی ضمنی این نوع تفاوت در آیات مشابه لفظی می‌توان به هماهنگی و تناسب لفظی میان الفاظ آیات، ایجاز قصر، توسع معنا، اطناب، تفخیم، تهویل، اراده افراد (یکی بودن)، تناسب لفظ و معنا با فضای نزول آیه اشاره کرد. همچنین توجه به نکات صرفی - نحوی نیز به عنوان یکی از ابزارهای مهم در کشف چگونگی ارتباط واژگان و جایگاه آن در آیات متشابه، مورد اهتمام اندیشمندان قرآنی قرار گرفته‌است.

۵. کتابنامه

- قرآن کریم، مترجم: فولادوند.
 آقاخان، فاطمه (۱۳۹۴ش): تحلیل جایگاه انواع کارکردهای سیاق در تفسیر الکاظم (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، قزوین، ایران.
 آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق): روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
 ابن الاثیر (۱۴۰۳ق): المثل السائر فی أدب الکاتب و الشاعر، التحقیق: أحمد الحوفی و بدوی الطبائنة، الرياض: مطابع الفرزدق، ط ۲.
 ابن انباری، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۲ش): البیان فی غریب اعراب القرآن، قم: مؤسسة دار الهجرة، چاپ اول.
 ابن جماعة، بدر الدین (۱۴۱۰ق): كشف المعانی فی المتشابه من المثانی، پاکستان: جامعة الدراسات الإسلامية، چاپ اول.
 ابن جنی (د.ت): الخصائص، تحقیق محمد علی نجار، مطبعة دار الکتب المصریة.
 ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۹۶۰م): مقدمه ابن خلدون، القاهرة: نشر علی عبدالواحد.
 ابن ذریل، عدنان (۲۰۰۰م): النص و الأسلوبیة بین النظریة و التطبيق، دمشق: منشورات اتحاد کتاب العرب.
 ابن عاشور، محمداطاهر (۱۴۲۰ق): تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، ط ۱.
 ابن عطیة اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۱۳ق): المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز، محقق: عبدالسلام محمد، بیروت: دارالکتب العلمیة.
 ابن فارس (۱۹۷۹): معجم مقاییس اللغة، المحقق: عبدالسلام محمد هارون، بیروت: دارالفکر.
 ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
 ابن مالک، محمد بن محمد (۱۳۶۲ش): شرح الفیه ابن مالک لابن الناظم، تهران: ناصر خسرو، چاپ دوم.
 ابن منظور (۱۴۱۴ق): لسان العرب، بیروت: دار صادر، ط ۳.
 ابوحنبل، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق): البحر المحیط فی التفسیر، محقق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر، چاپ اول.
 أحمد سلیمان، فتح الله (۲۰۰۴م): الأسلوبیة: مدخل نظری و دراسة تطبیقیة، القاهرة: مكتبة الآداب.
 انصاری، ابو یحیی زکریا (۱۴۱۸ق): فتح الرحمن بکشف ما یلتبس فی القرآن، تحقیق: محمد علی صابونی، بیروت: دارالقرآن الکریم، چاپ اول.
 بابایی، علی اکبر، غلامعلی عزیزی کیا و مجتبی روحانی راد (۱۳۸۷ش): روش شناسی تفسیر قرآن، محقق: محمود رجبی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
 برزگر نصرآبادی، محمد (۱۳۹۰ش): مبنای تناسب آیات در سوره ها، (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشکده علوم قرآنی، تهران، ایران.
 البقاعی، برهان الدین (د.ت): نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور، القاهرة: دار الکتب الإسلامیة.
 بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق): أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ اول.
 الجرجانی، عبدالقاهر (۱۹۶۹م): شرح و تعلیق محمد عبدالمنعم الخفاجی، القاهرة: مطبعة القاهرة.
 خرمدل، مصطفی (۱۳۸۴ش): تفسیر نور (خرم دل)، تهران: احسان، چاپ چهارم.
 الخضری، الشیخ محمد، (د.ت): أصول الفقه، مكتبة الرياض الحدیثة.
 خطیب الاسکافی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۱ق): درة التنزیل و غرة التأویل، بیروت: دار الآفاق الجدیة، چاپ چهارم.
 رسولی، هاشم و حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان.
 رشیدرضا، محمد (۱۴۱۴ق): تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، بیروت: دار المعرفة، چاپ اول.
 زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۴۱۵ق): البرهان فی علوم القرآن، تحقیق: یوسف عبدالرحمن مرعشی، بیروت: دارالمعرفة.

- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق): الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، دار الكتاب العربي، بیروت، چاپ: ۳.
- سامرای، فاضل صالح (۲۰۰۸م): اسئلة بیانیة فی القرآن الکریم، القاهرة: مكتبة الصحابة.
- السامرای، فاضل، (۲۰۲۲/۱۲/۱۴): عرض وقفة أسرار بلاغیة، www.Tadars.com
- ستیفین، أولمان (د.ن): دور الکلمه فی اللغة، ترجمه: کمال محمد بشیر، القاهرة: مكتبة الشباب.
- السکاکي (۱۹۸۳ م): مفتاح العلوم، ضبط و شرح نعیم زرزور، بیروت: دارالکتب العلمیه، ط ۱.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر (۱۳۷۲ش): متن و ترجمه فارسی تفسیر شریف بیان السعادة فی مقامات العبادة، مترجم: محمد رضاخانی، تهران: سر الاسرار، چاپ اول.
- سمین حلبی، احمد بن یوسف (۱۴۱۴ق): الدرّ المصون فی علوم الكتاب المکنون، التحقیق: علی محمد معوض، بیروت: دار الکتب العلمیه، چاپ اول.
- سیبویه، ابو بشر عمرو بن عثمان (۱۴۰۸ق): الكتاب، محقق: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: الخانجی.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۳۹۴ ش)، الإیتقان فی علوم القرآن، ترجمه حائری قزوینی، بیروت: دارالفکر.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳ش): کلیات سبک‌شناسی، تهران: انتشارات فردوسی.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۱۹ق): البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: مكتبة محمد الصادق الطهرانی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴ش): تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی قم، چاپ ۵.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۵ش): تفسیر مجمع البیان، مترجم: حسین نوری همدانی، تهران: فراهانی، چاپ اول.
- العلوی الشنقیطی، عبدالله بن الحاج، (۱۴۲۰ق): فیض الفتاح علی نور الأفاق، الإشراف محمد الأمين بن محمد بیب، د.ن، ط ۱.
- غرناطی، ابن زبیر الثقفی (۱۹۷۱م): ملاک التأویل، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فتوحی رود معجنی، محمود (۱۳۹۵ش): سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران: سخن.
- فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰م): معانی القرآن (فراء)، محقق: محمد علی نجار و احمد یوسف نجاتی، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، چاپ دوم.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق): العین. تحقیق محسن آل عصفور؛ مهدي مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم: مؤسسة دار الهجرة.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق): التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار إحياء التراث العربي، چاپ سوم.
- فضل، صلاح (۱۹۹۸م): علم الأسلوب مبادئه وإجراءاته، القاهرة: دار الشروق، ط ۱.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۸ق): الأصفی فی تفسیر القرآن، محقق: محمدرضا نعمتی و محمدحسین درایتی، قم: مرکز النشر التابع لمكتب الإعلام الإسلامي، چاپ اول.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸ش): تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ اول.
- قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۷-۱۳۷۵ش): تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت. مرکز چاپ و نشر.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ش): تفسیر القمی، محقق: طیب موسوی جزایری، قم: دار الكتاب، چاپ سوم.
- کرمانی، برهان الدین محمود (۱۹۹۴م): البرهان فی توجیه متشابه القرآن، القاهرة: مرکز الكتاب للنشر.
- کریمی حسینی، سید عباس، (۱۳۸۲ش): تفسیر علیین، قم: سازمان اوقاف و امور خیریه: انتشارات اسوه.
- الکواز، محمد کریم (۱۴۲۶ق): الأسلوب فی الإعجاز البلاغی للقرآن الکریم، بنغازی: جمعية الدعوة الإسلامية العالمية.
- مبارک، (۱۹۹۵م): معجم المصطلحات الألسنیة، بیروت: دار الفكر اللبناني، ط ۱.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۸۸ش): التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، چاپ دوم.
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۷۸ش): تفسیر کاشف، مترجم: موسی دانش، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق): تفسیر مقاتل بن سلیمان، التحقیق: عبدالله محمود شحاته، بیروت: دار إحياء التراث العربي، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ش): تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامية، چاپ دهم.
- میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش): کشف الأسرار و عدة الأبرار (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، تهران: امیر کبیر، چاپ پنجم.

References

- The Holy Qur'an, translated by Fooladvand.
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf. (2000 CE / 1420 AH). *Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir*. Edited by Sadiqi Muhammad Jamil. Beirut: Dar al-Fikr, 1st edition.
- Aghakhani, Fatemeh. (2015). *An Analysis of the Functions of Sīāq in Tafsir al-Kashif* (MA Thesis). Faculty of Islamic Sciences and Research, Qazvin, Iran.
- Al-Alusi, Mahmud ibn Abdullah. (1995 CE / 1415 AH). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Muhammad Ali Baydoun Publications, 1st ed.
- Al-Farra', Yahya ibn Ziyad. (1980). *Ma'ani al-Qur'an*. Edited by Muhammad Ali Najjar & Ahmad Yusuf Najati. Cairo: Egyptian General Book Organization, 2nd ed.
- Al-Khatib al-Iskafi, Muhammad ibn Abdullah. (1981 CE / 1401 AH). *Durrat al-Tanzil wa Ghurrat al-Ta'wil*. Beirut: Dar al-Afaq al-Jadidah, 4th ed.
- Al-Kirmani, Burhan al-Din Mahmud. (1994). *Al-Burhan fi Tawjih Mutashabih al-Qur'an*. Cairo: Markaz al-Kitab lil-Nashr.
- Al-Qummi, Ali ibn Ibrahim. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Edited by Tayyib Mousavi Jazayeri. Qom: Dar al-Kitab, 3rd ed.
- Al-Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (1991 CE / 1412 AH). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an*. Damascus: Dar al-Shamiyyah.
- Ansari, Abu Yahya Zakariya. (1983 CE / 1403 AH). *Fath al-Rahman bi-Kashf Ma Yaltabis fi al-Qur'an*. Edited by Muhammad Ali al-Sabuni. Beirut: Dar al-Qur'an al-Karim, 1st ed.
- Babayi, Ali Akbar; Azizi Kia, Gholamali; Rouhani Rad, Mojtaba. (2008). *Methodology of Qur'anic Interpretation*. Edited by Mahmoud Rajabi. Tehran: Hawzah and University Research Center and SAMT.
- Baydawi, Abdullah ibn Umar. (1997 CE / 1418 AH). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil* (Tafsir al-Baydawi). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st ed.
- Fakhry Razi, Muhammad ibn Umar. (2000 CE / 1420 AH). *Al-Tafsir al-Kabir* (Mafatih al-Ghayb). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 3rd ed.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1989 CE / 1409 AH). *Al-'Ayn*. Edited by Mohsen Al-Asfour, Mahdi Makhzoumi, and Ibrahim Samarrai. Qom: Dar al-Hijrah Institute.
- Feyz-e Kashani, Muhammad ibn Shah Murtaza. (1997 CE / 1418 AH). *Al-Asfa fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Mohammad Reza Na'mati and Mohammad Hossein Derayati. Qom: Islamic Propagation Office Publishing Center, 1st ed.
- Gharnati, Ibn Zubayr al-Thaqafi. (1971). *Milak al-Ta'wil*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir. (1999 CE / 1420 AH). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir*. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi, 1st ed.
- Ibn Anbari, Abdulrahman ibn Muhammad. (1983). *Al-Bayan fi Gharib I'rab al-Qur'an*. Qom: Mu'assasat Dar al-Hijrah, 1st ed.
- Ibn Atiyyah al-Andalusi, Abdulhaqq ibn Ghalib. (1993 CE / 1413 AH). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-'Aziz*. Edited by Abd al-Salam Muhammad. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Jama'ah, Badr al-Din. (1989 CE / 1410 AH). *Kashf al-Ma'ani fi al-Mutashabih min al-Mathani*. Pakistan: Islamic Studies University, 1st ed.
- Ibn Kathir, Isma'il ibn Umar. (1998 CE / 1419 AH). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim* (Tafsir Ibn Kathir). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Muhammad Ali Baydoun Publications, 1st ed.
- Ibn Saghir, Muhammad ibn Abdullah. (1997 CE / 1418 AH). *Dalil al-Mutashabihat al-Lafziyyah fi al-Qur'an al-Karim*. Riyadh: Dar Taybah.
- Khorramdel, Mostafa. (2005). *Tafsir-e Noor* (Khorramdel). Tehran: Ehsan, 4th ed.
- Makarem Shirazi, Naser. (1992). *Tafsir Nemounch*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 10th ed.

- Maleki Miyanjī, Mohammad Baqir. (1993 CE / 1414 AH). *Manahij al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1st ed.
- Ma'rifat, Mohammad Hadi. (2009). *Al-Tamhid fi 'Ulum al-Qur'an*. Qom: Al-Tamhid Cultural Institute, 2nd ed.
- Maybudi, Ahmad ibn Muhammad. (1992). *Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar* (Tafsir Khwajah Abdullah Ansari). Tehran: Amir Kabir, 5th ed.
- Moghniyeh, Muhammad Jawad. (1999). *Tafsir al-Kashif*. Translated by Musa Danesh. Qom: Islamic Propagation Office Publications, 1st ed.
- Muhammad al-Shathri, Salih ibn Abdullah. (2000 CE / 1421 AH). *Al-Mutashabih al-Lafzi fi al-Qur'an al-Karim wa Asraruhu al-Balaghiyyah* (MA Thesis). Umm al-Qura University, Riyadh, Saudi Arabia.
- Muqatil ibn Sulayman. (2002 CE / 1423 AH). *Tafsir Muqatil ibn Sulayman*. Edited by Abdullah Mahmoud Shahatah. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 1st edition.
- Qara'ati, Mohsen. (2009). *Tafsir-e Noor*. Tehran: Cultural Center of "Dars-hayi az Qur'an", 1st ed.
- Rashed Rida, Muhammad. (1993 CE / 1414 AH). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim* (Tafsir al-Manar). Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1st ed.
- Sadeghi Tehrani, Mohammad. (1998 CE / 1419 AH). *Al-Balagh fi Tafsir al-Qur'an bi al-Qur'an*. Qom: Maktabat Muhammad al-Sadeqi al-Tahrani, 1st ed.
- Samarrai, Fadil Salih. (2008). *As'ilah Bayaniyyah fi al-Qur'an al-Karim*. Cairo: Maktabat al-Sahabah.
- Samin Halabi, Ahmad ibn Yusuf. (1993 CE / 1414 AH). *Al-Durr al-Masun fi 'Ulum al-Kitab al-Maknun*. Edited by Ali Muhammad Mu'awwadh. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st ed.
- Sibawayh, Abu Bishr Amr ibn Uthman. (1988 CE / 1408 AH). *Al-Kitab*. Edited by Abd al-Salam Muhammad